

Bronisław Morawski

"Robotnicy i inżynierowie : postawy wobec pracy i wybranych wartości społecznych", Krzysztof Hirszel, Warszawa 1983 : [recenzja]

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 36, 196-199

1986

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

zaletach i nowatorstwie. Podporządkowanie treści pracy określonej idei spowodowało, że nie znalazły się w niej „tradycyjne” tematy podejmowane w podobnych publikacjach, jak np. postawy i motywacje do pracy, zjawiska patologiczne w zakładzie pracy itd. Z przyczyn podanych na wstępie, nie uważam jednak za celowe krytykowanie takiego a nie innego ujęcia przedmiotu.

Recenzowana książka zasługuje z pewnością na lekturę.

Sławomir Skalmierski

Krzysztof H i r s z e l, **ROBOTNICZY I INŻYNIEROWIE. POSTAWY WOBEC PRACY I WYBRANYCH WARTOŚCI SPOŁECZNYCH**. Warszawa 1983, KiW, ss. 259.

Rozprawa naukowa poświęcona postawom wobec pracy, publikowana w dobie kryzysu społeczno-gospodarczego, który jest, jak sędzę, związany z kryzysem w sferze pracy, może wzbudzać zrozumiałe zainteresowanie niezależnie od teoretycznej rangi tej problematyki. Praktyczne implikacje problematyki mogą rozbudzać oczekiwania, że naukowa analiza mechanizmów kształtowania się postaw wobec pracy wyjaśni nurtujące praktyków pytanie, dlaczego jedni pracują lepiej, a drudzy gorzej. Tych oczekiwań nie zaspokoi czytelnik prezentowanej rozprawy, ponieważ analiza zależności między postawami a zachowaniami wykraczała poza zadania postawione w badaniach omawianych przez autora. Autor jest świadom rangi tego zagadnienia, ale jednocześnie zwraca uwagę na teoretyczne trudności związane z jego wyjaśnieniem. W tym między innymi celu odwołuje się do modelu Portera – Lawlera. Pod wpływem tego modelu bowiem utrwalił się pogląd, że zależności między postawami i zachowaniami w pracy nie są tak proste, jak to zakładały wczesne teorie motywacji pracy, nie ograniczają się one wyłącznie do wpływu postaw na zachowania, ale że między obu zmiennymi zachodzą zależności obustronne.

Gdybyśmy chcieli krótko scharakteryzować stan badań nad postawami wobec pracy to musielibyśmy uwzględnić przynajmniej dwa stopnie ich zaawansowania. Pierwszy dotyczyłby poznania samych postaw (zagadnienia identyfikacji postaw, i wyjaśnienie mechanizmów ich kształtowania się). Drugi dotyczyłby wyjaśnienia zależności między postawami i zachowaniami. Dotychczasowy wysiłek badawczy został skoncentrowany na pierwszym poziomie przy względnie słabych postępach na poziomie drugim.

Książkę Krzysztofa Hirszla należy zaliczyć do analizy operujących na pierwszym poziomie. Jej dodatkową cechą jest to, że wyraźnie góruje nad wieloma podobnymi pracami. W literaturze polskiej jest to praca, która poddaje postawy wobec pracy najszerzej i najbardziej kompleksowej analizie.

Omawiane opracowanie jest przede wszystkim poświęcone badaniom empirycznym postaw wobec pracy robotników i inżynierów zatrudnionych w gospodarce uspołecznionej. Uzupełniającą rolę odgrywa w nim omówienie badań przeprowadzonych wśród nauczycieli. Badaniami objęto (biorąc pod uwagę dane zakwalifikowane do analizy) 626 robotników (badania z 1974 r.) i 353 inżynierów (badania z 1975 r.). Za pomocą specjalnie przygotowanego Kwestionariusza Postaw zebrano opinie i oceny respondentów odnoszące się do różnych aspektów pracy zawodowej. Sposób skonstruowania owego Kwestionariusza pozwalał na bardzo wszechstronne zapoznanie się z opiniami i ocenami na temat pracy. Dostarczyły one danych, dających subiektywną charakterystykę zawodu każdego respondenta i jego miejsca pracy oraz umożliwiających rekonstrukcję motywacji do pracy i postaw wobec pracy.

Sprawozdanie z przeprowadzonych badań wyraźnie dominuje nad warstwą interpretacyjną i teoretyczną. Sprawozdanie z badań obejmuje siedem rozdziałów (książka składa się z ośmiu

rozdziałów, wstępu, uwag końcowych i części uzupełniających), w których uwagi o charakterze interpretacyjnym są robione bardzo oszczędnie. Należy tu z pewnym żalem podkreślić, że jest to niedostatek większości opracowań empirycznych. Mamy więc nadal w polskiej socjologii sytuację, w której wykorzystanie badań empirycznych służy w pierwszym rzędzie do opisu określonego fragmentu rzeczywistości społecznej przy słabym lub bardzo powolnym włączaniu tego dorobku w ogólniejsze ramy. Jeśli wspominam w tym miejscu o związkach między teorią i badaniami empirycznymi, to dlatego, że właśnie w tej warstwie czytelnik może odczuć największy niedosyt. Do niektórych uwag na ten temat powrócimy dalej. Aby je sformułować trzeba choćby w najkrótszym streszczeniu przedstawić materiały badań.

Niewątpliwym walorem badań przedstawionych w książce jest, jak już wspomniano, bardzo wyczerpujące potraktowanie tematu. W jednym programie badawczym zajęto się właściwie wszystkimi aspektami tej problematyki, które były dotąd znane przeważnie z cząstkowych opracowań. W programie tym znajdujemy zagadnienia zawodu, miejsca pracy, zaspokajania potrzeb w pracy zawodowej, uwarunkowania zadowolenia z pracy, wartości występujących w społeczeństwie polskim, zagadnienia budżetu czasu i postaw wobec pracy. Aby oddać wielowarstwowość tego programu można posłużyć się przykładem rozdziału poświęconego problematyce zawodu. Analizowane są w nim dane dotyczące motywacji wyboru zawodu, subiektywnej charakterystyki zawodu, prestiżu zawodu i zadowolenia z zawodu. Zadowolenie z zawodu jest tu rozpatrywane niezależnie od rozdziału poświęconego uwarunkowaniom zadowolenia z pracy i rozdziału o postawach, w którym zadowolenie z pracy i zadowolenie z zawodu jest analizowane w związku z postawami. Innym przykładem może być rozdział dotyczący realizacji potrzeb w pracy. Zagadnienie to nie tylko zostało tu dogłębnie przeanalizowane, ale do tego prezentowane są w nim metody mało rozpowszechnione w Polsce. Chodzi tu głównie o metodę odwołującą się do różnicy między „znaczeniem” i „rozmiarem”. Trzeba w związku z tym dodać, że dbałość o warsztat zaznacza się jako szczególna cecha przedstawionych badań. W książce znajdujemy wiele przykładów subtelnego konstruowania wskaźników. Dotyczy to również pomiaru zmiennej, którą autor nazwał postawami wobec pracy.

Zmienna nazwana w badaniach „postawy wobec pracy” wymaga specjalnej uwagi. Operacjonalizując tę zmienną, autor odwołuje się do koncepcji Dubina, w której typ postawy wobec pracy zależny jest od wartości, jaką praca stanowi dla jednostki. Dlatego też opisując postawy wobec pracy, można odwołać się zdaniem autora do dwóch głównych orientacji związanych z wartością pracy – orientacją autoteliczną (samoistną) i instrumentalną, które są modelowymi biegunami skali.

Do identyfikacji tak rozumianych postaw skonstruowano *Indeks Pracy* tworzący skalę autoteliczności – instrumentalności. *Indeks Pracy* utworzono wykorzystując informacje z 10 pytań zamieszczonych w Kwestionariuszu Postaw Wartościujących, z których każde z osobna pełniło funkcję wskaźnika innych zmiennych wykorzystanych w różnych miejscach analizy. Punktując odpowiedzi na każde z tych pytań kwantyfikowano postawy za pomocą wystandaryzowanej skali stenowej.

Biorąc pod uwagę narzędzie badawcze oraz deklaracje poczynione w różnych miejscach książki przez autora, pomiędzy badaniami postaw i badaniem wartości postawiono znak równości. Tego typu rozwiązanie jest dość powszechnie spotykane, a badacze praktykujący je bardzo chętnie odwołują się do stanowiska klasyków tej problematyki (przede wszystkim do Thomasa i Znanieckiego). Uczynił to również autor w uwagach końcowych, posługując się cytatami z *Chłopa polskiego*, ukazujących związek między postawami i wartościami. Przypominając ten związek autor – jak się wydaje – szuka usprawiedliwienia dla przyjętych rozstrzygnięć operacyjnych. Można mieć jednak wątpliwość, czy w opinii Thomasa i Znanieckiego znajduje się rzeczywiście ich poparcie. Autorom *Noty Metodologicznej* do *Chłopa polskiego* nie tylko przecież chodziło o pokazanie związku między postawami a wartościami, ale również (a może przede wszystkim) o pokazanie ontologicznych różnic między obu zjawiskami. Przypomnijmy, że wysiłek ich poszedł w *Nocie* w kierunku wykazania

psychologicznej (indywidualistycznej) istoty postawy (aczkolwiek społecznie warunkowanej) i społecznej istoty wartości.

Teoretycy tej problematyki wielokrotnie stawiali pytanie czy istnieją różnice ontologiczne między postawami i wartościami (np. J. Koralewicz-Zębik, M. Misztal, M. Marody, S. Nowak) ponieważ sądzi się, że tylko istnienie takich różnic uprawomocnia istnienie w języku naukowym obu pojęć. W recenzowanym opracowaniu różnice te znikają w warstwie operacyjnej badań, a w warstwie teoretycznej są bardzo enigmatycznie potraktowane, a właściwie zostały zignorowane. Dlatego można autorowi postawić pytanie, co właściwie było badane – postawy, czy wartości?

Odpowiedź na to pytanie jest bardzo ryzykowna, biorąc pod uwagę to, co zostało w książce wprost napisane. Uwzględniając definicję postawy bardzo zresztą nieprecyzyjnie sformułowaną optującą w kierunku przedmiotowo-poznawczych rozwiązań (postawa jako organizacja przekonań skierowanych na przedmiot) można domniemywać, że badano postawy wobec wartości jaką jest praca. A jeśli tak to zbędnym neologizmem jest używany zwrot „postawy wartościujące”.

Z konieczności pominiemy wnikliwsze ustosunkowanie się do przedmiotowej interpretacji wartości. Krótko mówiąc jest to ujęcie w całej plejadzie stosowanych przez socjologów i psychologów rozwiązań, które moim zdaniem jest najmniej przydatne na gruncie socjologii. Może być jednak użyteczne przy różnych eklektycznych manipulacjach.

Wspomniane niejasności teoretyczne znalazły odbicie w pytaniach użytych do budowy skali autoteliczności – instrumentalności postawy. W wykorzystanym zestawie znajdujemy pytania należące do różnych, nieprzystawalnych porządków. Pytania, przy których wyrażane są opinie-oceny odnoszące się do konkretnego zawodu lub miejsca pracy koegzystują z pytaniami dającymi opinie – oceny odnoszące się w ogóle do pracy zawodowej. Jak bowiem ustalić ekwiwalentność odpowiedzi „mój zawód jest interesujący” z odpowiedzią „nie ma prawdziwego szczęścia bez zadowolenia z pracy”?

Odrębną kwestię stanowi trafność zbudowanej skali „postaw wartościujących”. Niektórych z uwzględnionych odpowiedzi nie można uznać za jednoznaczne wskaźniki autoteliczności – instrumentalności. Takie zastrzeżenia budzi włączenie do owej skali danych o ogólnym zadowoleniu z pracy (zadowolone są tak osoby o podejściu autotelicznym jak i instrumentalnym). To samo dotyczy danych z analizy budżetów czasu. Można mieć wątpliwości, czy poświęcenie czasu na naukę jest dobrym wskaźnikiem nastawień autotelicznych.

Przytoczone uwagi krytyczne nasuwają wniosek, że autorowi nie udało się przezwyciężyć trudności teoretyczno-metodologicznych charakterystycznych dla badań z zakresu postaw i wartości. Rzeczą godną uwagi jest stwierdzany wielokrotnie przy takich okazjach fakt, jak załamują się w badaniach empirycznych różne rozstrzygnięcia teoretyczne. Nadal pozostaje otwarte pytanie, gdzie leży wina – po stronie teorii, czy po stronie zastosowań empirycznych?

Myślą, która organizowała analizę zebranych danych empirycznych było poszukiwanie podobieństw w postawach między badanymi kategoriami społeczno-zawodowymi. Tym samym autor odwrócił perspektywę widzenia, jaką zwykło się najczęściej stosować. Tą perspektywą jest poszukiwanie różnic. Jako główną tezę książki autor uznał pogląd, że „postawy wobec pracy są czynnikiem integrującym pracowników różnych warstw społecznych i kategorii zawodowych o znacznych rozbieżnościach w zakresie wykształcenia i kwalifikacji”. Uzupełnia ją inne (mam wrażenie ryzykowne) stwierdzenie, w którym czytamy: „Wspólna postawa wobec pracy łączy bowiem bardziej przedstawicieli różnych kategorii zawodowych niż różnią ich wykształcenie i wykonywane funkcje”.

Cytowane fragmenty książki mogą sugerować pogląd, że postawy są ważnym czynnikiem grupotwórczym lub podstawą względnie trwałych sojuszków kształtujących stosunki społeczne w zakładzie. Ta interesująca myśl daje się obronić w przypadku pewnego rodzaju postaw. Takim przykładem może być postawa patriotyzmu, która może łączyć i jednoczyć w działaniu ponad różnorodne podziały, choć jak wiemy z historii dzieć się to może z bardzo wieloma ograniczeniami. Czy taką samą funkcję mogą pełnić w naszym społeczeństwie postawy wobec pracy?

Mimo wyraźnie określonego zadania badawczego czytelnik nie znajdzie w książce bezpośrednio porównania badanych zbiorowości pod kątem „postaw wartościujących” wobec pracy. Tej informacji nie ma ani w rozdziale, w którym autor omawia *Indeks Pracy*, ani w rozdziale zatytułowanym *Postawy wobec pracy*, ani w załącznikach, które obfitują w zestawienia statystyczne dotyczące różnych zmiennych.

Rozdział o postawach wobec pracy poświęcony został porównaniu między „postawami wobec pracy” a zadowoleniem z pracy, wyborami wartościującymi i realizacją potrzeb robotników i inżynierów. Jest to bardzo interesujący fragment książki, ze względu na wagę poczynionych w nim spostrzeżeń. Stwierdzono tam mianowicie, że: im bardziej postawa jest autoteliczna tym większe jest zadowolenie z pracy i wyższy jest stopień realizacji potrzeb. Pracownicy z postawami autotelicznymi również w wyższym stopniu oceniają stopień rzeczywistego występowania różnych wartości społecznych i przypisują wartościom społecznym wyższą rangę preferencyjną. Jeśli chodzi o ogólną tendencję, to można przyjąć, że robotnicy – autotelicy i inżynierowie – autotelicy są w znacznym stopniu podobni.

W przedmiotowo-emocjonalnej interpretacji pojęcia postawy (postawy jako emocjonalno-oceniająca dyspozycja wobec przedmiotów) zadowolenie z pracy może być uznawane jako wskaźnik takiej postawy. Zadowoleniu z pracy K. Hirszel poświęcił inny rozdział książki. I w tym rozdziale znajdujemy interesujące i ważne dane empiryczne. Rozkłady ogólnego zadowolenia z pracy okazały się podobne w porównywanych kategoriach badanych. Największe różnice zadowolenia z pracy wystąpiły między robotnikami niewykwalifikowanymi a robotnikami wykwalifikowanymi i inżynierami. Robotnicy wykwalifikowani i inżynierowie posiadali – dodajmy – podobne charakterystyki w przekroju innych zmiennych i różnili się od robotników niewykwalifikowanych.

Oczekiwania autora recenzowanej pracy, co do podobieństw w postawach wobec pracy robotników i inżynierów zostały w znacznym stopniu potwierdzone. Podobieństwa między postawami tych kategorii społeczno-zawodowych można zaobserwować w innych partiach książki. Dotyczy to np. hierarchii motywów wyboru zajęcia. Hierarchie głównych tego typu motywów okazały się identyczne, choć stwierdzono zarazem, że wraz z wykształceniem wzrasta znaczenie interesującej pracy jako motywu.

Przykładów różnych ważnych zależności przedstawionych w książce, można by przytoczyć więcej. Książka jest bogatym źródłem wiedzy o zależnościach, które są niezmiernie ważne w badaniach nad poznaniem postaw wobec pracy. Niektóre z przebadanych zależności są tym cenniejsze, że nie zostały dotąd dobrze rozpoznane. Dotyczy to przede wszystkim zależności między zadowoleniem z pracy a systemem wartości.

Przedstawiony przez K. Hirszla materiał empiryczny jest bardzo cenny i można go uznać za ważny wkład do rozwoju badań nad postawami wobec pracy. Mimo poczynionych uwag krytycznych, mam wrażenie, że książka ta zajmie wyróżniające miejsce w literaturze socjologicznej.

Bronisław Morawski

INDUSTRIAL DEMOCRACY IN EUROPE, by IDE – International Research Group
Oxford 1981, Clarendon Press ss. 449.

Zainteresowanie badaczy różnymi formami udziału pracowników w zarządzaniu jest równie stare jak pojawienie się tych form a jest wcześniejsze niż termin „demokracja przemysłowa”, wprowadzony na początku tego wieku przez Sidneya i Beatrice Webbsów. Jednym z ważnych problemów tego zainteresowania jest zróżnicowanie form uczestnictwa w różnych krajach. Stąd też